

Назаренко Дмитро Олександрович,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.21

ЗАГАЛЬНІ ФАКТОРИ ВІДТВОРЕННЯ ФОНОВИХ ДЛЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯВИЩ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено аналізу загальної проблематики детермінації фонових для злочинності явищ, а також окремих факторів їх відтворення в контексті ситуації в сучасній Україні.

Ключові слова: фонові явища, злочинність, причинність, фактори, детермінація.

Детермінація фонових для злочинності явищ в контексті подальшої організації та здійснення комплексної протидії певним явищам та процесам має принципове значення, тому що без цього неможливо визначити кримінологічно значущі ознаки для подальшого їх використання у відповідних методиках впливу та корекції.

Перш ніж розглянути питання про загальні фактори відтворення фонових для злочинності явищ в сучасній Україні звернемо увагу на той факт, що передумовою формування сукупності цих факторів є конкретний аналіз економічних, побутових, культурних та інших особливостей, показників, які відображають зміни в соціокультурному середовищі, що надалі дасть можливість робити обґрунтовані висновки про те, які соціальні, групові або індивідуальні процеси чи стани слід корегувати, на які компоненти процесів відтворення фонових для злочинності явищ слід впливати з метою протидії та запобігання.

Матеріалістична наука визначає детерміністичний зв'язок як об'єктивний зв'язок між двома явищами, одне з яких (причина) при наявності визначених умов спричиняє, породжує інше (наслідок) [1, 197-209]. Детерміністичне пояснення припускає виявлення у разі можливості всієї сукупності зовнішніх і внутрішніх обставин, які спричиняють той або інший вплив на досліджуване явище. На цій основі можна моделювати досліджуваний процес і передбачати його наступний розвиток.

Причинність – різновид, одна з форм детермінації, під якою розуміється будь-яка закономірна залежність між різними процесами і явищами [2, с. 117-121]. У широкому сенсі детермінація охоплює і функціональні зв'язки, і зв'язок станів, і деякі інші види закономірностей.

У соціальному середовищі детермінація володіє декількома специфічними особливостями. Суспільство являє собою систему, для якої характерні не стільки динамічні, скільки статистичні закономірності. Вірогідні, випадкові процеси займають тут досить істотне місце, причому вони також підкоряються законам причинності. Суспільство – це розвинута система, який властиві внутрішні протиріччя. Причинні відносини в такій системі відрізня-

ються особливою складністю, нестійкістю, наявністю зворотних зв'язків. Специфікою соціальної детермінації є те, що в якості причин та наслідків тут виступають не матеріальні явища, а процеси і стани, тобто суспільні відносини людей [3, с. 52].

Питання про причини злочинності, а також про причини фонових для злочинності явищ, в останні десятиліття широко дискутувалось у кримінологічній літературі [4, с. 30-46]. Поряд з теоретичними розробками в даний час накопичено значний емпіричний матеріал, що характеризує детермінаційний комплекс фонових для злочинності явищ в сучасному суспільстві. Проведений вченими об'єктивний аналіз дозволив зробити два важливі висновки: по-перше, джерела цих явищ не можна звести до якої-небудь монопричини; по-друге, причинний комплекс – це сукупність обставин, що кореняться в суспільстві, у реально існуючих суспільних відносинах.

Тож необхідним є застосування нового методологічного підходу до аналізу детермінаційного комплексу фонових для злочинності явищ, а саме факторного аналізу [5, с. 129].

Серед усієї сукупності зовнішніх факторів, що відтворюють фонові для злочинності явища, нами виділені наступні факторні комплекси: політичний, економічний, соціальний, психологічний.

Головну роль у формуванні та відтворенні фонових для злочинності явищ відіграють фактори економічного характеру. Справа в тому, що в найважливіший момент так званого перехідного періоду – до початку реформ – економіко-соціальний стан країни був таким, що базисні, корінні перетворення, які вимагали ретельної підготовки, продуманої стратегії і тактики, з самого початку мали, по суті, аварійно-рятувальний характер, здійснювалися поспіхом, імпульсивно, часто за методом латання дірок. Невиправдані надії покладалися на можливості саморегуляції ринку. Ситуація погіршувалася некритичним запозиченням зарубіжних моделей реформування економічних відносин і структур без урахування специфіки української дійсності. Це не могло не спричинити при проведенні кардинальних перетворень серйозних прорахунків. Форсовані темпи денационалізації (приватизації), приниження ролі держави в регулюванні економічних процесів створили сприятливу основу для неконтрольованого криміналізованого бізнесу і антигромадської співпраці чиновників і приватного сектора. Інтереси кримінального середовища були звернуті насамперед на сферу економіки, де виникли і продовжують зберігатися величезні можливості для протиправного збагачення, безкарного паразитування на труднощах і витратах економічних реформ. Швидка лібералізація економічної діяльності, передача державної та суспільної власності в приватні руки нерідко за необґрунтовано заниженою вартістю, за відсутності надійного механізму контролю та захисту від злочинних посягань створили сприятливі умови для впровадження в економіку відверто кримінальних елементів, безконтрольного розпорядження національними багатствами з боку корумпованого чиновництва.

Переконані, що чимале криміногенне значення має інерційна дія звичок і стереотипів поведінки населення, що виникли в умовах існування соціалістичної (а, практично, нічийної) власності і вкрай обмеженого цивільного обігу. Більшість громадян виявилися неготовими до активного включення в систему ринкових відносин, що, з одного боку, зумовило їх підвищену віктимність в новій обстановці, а з іншого – стимулювало девіантну і кримінальну поведінку.

Таким чином, основною причиною відтворення фонових для злочинності явищ слід визнати тотальну корозію базисних економічних відносин, яка руйнівним чином діє на інші життєво важливі сфери, є живильним середовищем не тільки для правопорушень, а й для всієї злочинності.

Існує складний взаємний зв'язок і обумовленість сукупності факторів, що сприяють криміналізації економічних відносин, включаючи сферу економічної діяльності. У кримінології прийнято виділяти, з одного боку, обставини, що діють на макрорівні і спричиняють саму наявність злочинності в суспільстві, або сприяють її генезису, і, з іншого боку, обставини, що сприяють виникненню конкретних злочинів. Складна і суперечлива взаємодія цих обставин і формує криміногенну ситуацію в суспільстві або окремих сегментах його життєдіяльності. Подібний методологічний підхід застосуємо і щодо аналізу сукупності факторів відтворення фонових для злочинності явищ.

Періоди корінних соціальних трансформацій завжди характеризувалися обвальним зростанням злочинності. Еміль Дюркгейм пояснював цей феномен проявом аномії, тобто безнормативності поведінки. Саме в часи соціальних переворотів в значній мірі слабшає почуття відповідальності перед колективом, перед громадою. Колишні норми стають неефективними. У такому стані людина не визнає обмежень, встановлених державою. Вона схильється до задоволення власних потреб за допомогою суто протизаконних методів [6, с. 101].

Щось подібне сталося і в Україні, оскільки перехід до ринку в нашій країні на самому початку був пов'язаний з тим, що економічні відносини зазнали не стільки конструктивного реформування, скільки деструктивної деформації. Рельєфно проявилися і дисфункції соціальних інститутів, покликаних регулювати ці відносини в господарській системі. Відсутність чіткої програми соціально-економічних перетворень, уповання на самодостатність ринкових регуляторів і ряд інших обставин зумовили виникнення і відтворення у сфері економічної діяльності безнормативності поведінки як стійкого і масового явища. Девіація в економічній поведінці перетворилася в норму. Крім непродуманої тактики й відсутності стратегії переходу до ринку, неготовність державних інститутів до регулювання ринкових відносин, прогалин у законодавстві ситуація, що склалася напередодні ринкових трансформацій, погіршувалася ще й тим, що повноцінні товарно-грошові відносити в нашому суспільстві не могли виникнути при-

родно історично. У цьому зв'язку поява і розвиток системи таких відносин у пострадянській період детерміновані намірами і діями вітчизняних реформаторів та їх штатних або «позаштатних» іноземних радників. Іншими словами, формування сучасної системи ринкових відносин здійснювалось в основному за рахунок реформ «згори». Тому настільки великим є вплив так званого суб'єктивного чинника на хід соціально-економічних перетворень. Відповідно великою є і ціна помилок при вирішенні тих чи інших стратегічних завдань ринкового реформування.

Традиційна система економічних відносин, що склалася в нашій країні в радянський період, відрізнялася вкрай високим ступенем нормативної заданості і жорсткістю адміністративного контролю, відсутністю природних стимулів до високопродуктивної праці та інтенсивного розвитку тощо. Детермінуючим фактором її глобального руйнування став, перш за все, обумовлений загальною кризою системи соціалізму розпад державності загалом і механізмів державної влади зокрема та пов'язаний з ними демонтаж планової системи господарського управління, втрата здатності управління економічними та соціально-політичними процесами в країні.

Проголосивши курс на перехід до цивілізованих, соціально орієнтованих ринкових відносин, держава в особі нової політичної влади виявилася не здатною створити умови для реалізації природних прав людини в економіці та налагодити дієву систему регулювання соціально-економічних процесів. Перш за все, не було вирішено низку принципово важливих з позиції збереження економічної і соціальної рівноваги завдань:

- реалізація принципів вільного підприємництва, конкуренції та рівних стартових умов для всіх учасників економічних відносин;
- введення перерозподілу власності в рамки легітимного процесу;
- забезпечення реальної свободи приватної власності та її захисту за допомогою легальних правових інструментів (законодавчих норм, корпоративних та інших процедур, і т.п.);
- підтримання еквівалентності обміну в економіці та реалізація пов'язано з цим принципу соціальної справедливості;
- гарантування свободи споживчого вибору та захисту інтересів споживачів;
- узгодження публічних і приватних економічних інтересів.

У результаті в системі господарювання склались неінституційні економічні відносини з низьким ступенем легітимності, наслідком чого стала поява і масштабне відтворення безнормативності економічної поведінки, особливо у сфері підприємництва, різке посилення ступеня його кримінальної спрямованості. Цьому сприяла низка інших обставин суб'єктивного порядку, насамперед утворення правового вакууму у сфері регулювання економічних відносин.

Особлива роль у придушенні паростків свободи економічної поведінки в легальному секторі господарства і подальшій криміналізації економічних відносин, на жаль, належить діям влади з безконтрольного розпорядження засобами виробництва в ході роздержавлення і приватизації, роздачі всіляких податкових, митних та інших пільг і привілеїв, що надають незаконні переваги на ринку окремим («своїм») економічним структурам і організаціям.

Для українського суспільства та його перехідної економіки особливу актуальність набуває урахування криміногенних наслідків, обумовлених грубими прорахунками в політиці господарського реформування. Останні можуть зумовлювати стримування або згортання розвитку повноцінних і цивілізованих ринкових відносин, свободи підприємництва, інститутів приватної власності і як наслідок викликати перехід суб'єктів цих відносин у тіньовий сектор.

Усе це в сукупності згодом наочно продемонструвало відсутність в нашої політико-правовій системі елементарних гарантій дотримання природних прав людини в економіці і, відповідно, забезпечення свободи економічної поведінки для її суб'єктів. У той же час контрастно проявили себе дисфункції господарського механізму, чітко висвітилися і системні вади наших сучасних ринкових перетворень.

Чималий вплив на формування і відтворення в Україні фонових для злочинності явищ мають *соціальні фактори*. Кризові явища в економіці зіграли вирішальну роль у виникненні глибоких деформацій соціальної сфери, багато з яких мають виражене криміногенне значення. За відсутності послідовної соціальної орієнтованості реформ, особливо на їх початковому етапі, відбулося зубожіння, люмпенізація і маргіналізація значної частини населення.

Надії на швидке формування середнього класу як основи стабільного буття і розвитку суспільства не виправдалися. Загрозу соціальній стабільності суспільства являє протистояння, з одного боку, – олігархів, корумпованих чиновників, а з іншого – людей, що опинилися за межею бідності, безробітних, біженців, вимушених переселенців, інших осіб, вибитих з нормальної життєвої колії, готових затвердити себе в стихії нецивілізованого ринку будь-якими способами, включаючи протиправні.

Ступінь правослужняності населення знижується внаслідок невиконання державою своїх соціальних зобов'язань перед громадянами (відсутність адресної підтримки соціально незахищених верств, масові не виплати заробітної плати, пенсій, допомоги, розвал системи безоплатної медичної допомоги та ін.).

На формування і відтворення фонових для злочинності явищ вплинули і *моральні причини*. Задекларована значущість суспільної свідомості, соціально-психологічного самопочуття людей часто не отримує належної реалізації у повсякденній соціальній практиці.

Тим часом без розуміння сучасного морально-психологічного стану суспільства, що переживає духовну та ідеологічну кризу, будь-які заходи з протидії фоновим для злочинності явищам будуть неефективні. У свідомості значної частини людей переважають елементарні потреби, мотиви фізичного виживання, одномоментні інтереси. Невпевненість у завтрашньому дні, відчуття перманентної загрози благополуччю, переживання ненадійності, а то й ущербності соціального статусу, матеріального і службового становища викликає у багатьох людей стан фрустрації, породжує соціальну депресію, апатію, песимізм. У соціально-психологічних дослідженнях все частіше фіксується втрата сенсу життя в результаті опуканих очікувань, нездійснених надій, невиконаних обіцянок.

У нашому суспільстві мають місце непрямі зміни світоглядних установок, ідеологічних орієнтацій. Так, раніше засуджувана приватновласницька психологія відразу перетворилася на схвальну і визнану систему поглядів і цінностей. Проте можливості і стиль життя «нових українців» недоступні для більшості громадян. Невідповідність економічної свідомості, психології та менталітету переважної більшості людей зміненої економічної реальності призводить до неадекватної поведінки і посилює соціально-психологічну дезадаптацію.

У повсякденній свідомості втрачена цінність продуктивної праці як джерела благополуччя і головного засобу самореалізації особистості; широко поширилися уявлення про можливість легко досягти благополуччя обманним шляхом, за рахунок спекулятивних операцій, участі в недобросовісних фінансових колах, кримінальному бізнесі.

Знижено престиж освіченості, вченості, професіоналізму. Більшість людей віддають перевагу доступним і вигідним видами діяльності, досягненню комерційного успіху за будь-яку ціну.

Комерціалізація мистецтва, науки, культури, що позбулися колишньої державної підтримки, супроводжується зниженням їх якості та рівня споживання. Справжні духовні цінності нерідко підміняються низькопробною, легко реалізованою продукцією.

Узагальнюючи викладене, можна сформулювати деякі загальні фактори відтворення фонових для злочинності явищ.

Економічні фактори:

- розширення тіньової економіки, що призводить до зменшення податкових надходжень, ослаблення бюджету і, як наслідок, до втрати державою фінансових важелів управління економікою;

- порушення конкурентних механізмів ринкової економіки, що тягне за собою зниження ефективності ринку і дискредитацію ідей цивілізованої конкуренції;

- сповільнення темпів формування прошарку ефективних приватних власників, в першу чергу – через зловживання в ході приватизації, роздержавлення та неефективність фінансово-банківського сектору;

- низька ефективність використання бюджетних коштів, зокрема в ході розподілення державних замовлень і кредитів, що ще більше посилює бюджетні проблеми країни;
- підвищення ціни споживання за рахунок корупційних витрат;
- зневіра в учасників ринкових відносин у здатність влади встановлювати і дотримуватися чесних правил ринкової конкуренції, погіршення інвестиційного клімату, і, отже, не вирішення проблеми подолання спаду виробництва, оновлення основних фондів.

Соціальні фактори:

- відволікання колосальних коштів від цілей суспільного розвитку, не здатність влади вирішувати соціальні проблеми, що нарастають;
- збільшення майнової нерівності, бідність значної частини населення, перерозподіл ресурсів на користь вузьких олігархічних груп за рахунок найбільш вразливих верств населення;
- дискредитація права як основного інструменту регулювання життя держави і суспільства;
- формування в суспільній свідомості уявлення про беззахисність громадян перед владою і злочинністю;
- корумпованість правоохоронних органів, що сприяє зміцненню злочинності, яка, зростаючи з корумпованими групами чиновників і підприємців, посилюється ще більше з метою доступу до політичної влади та управління народним господарством.

Політичні фактори:

- зміцнення цілей політики від загальнонаціонального розвитку до забезпечення владарювання олігархічних угруповань;
- зменшення довіри до влади, зростання її відчуження від суспільства, що ставить під загрозу будь-які благі починання влади;
- падіння престижу країни на міжнародній арені, зростання загрози її економічної та політичної ізоляції;
- профанація і зниження політичної конкуренції, розчарування громадян в цінностях демократії, виникнення загрози розпаду демократичних інститутів;
- збільшення ризику краху народжуваної демократії та встановлення диктатури, інспірованої внутрішніми або зовнішніми силами на хвилі боротьби зі злочинністю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Причинность и ее причины. Преступник. – М. : Юрид. лит., 1985. – 352 с.
2. Ярмиш Н. Проблема інформаційної причинності у науці кримінального права / Ярмиш Н. // Право України. – 2003. – № 7. – С. 117-121.
3. Давыденко Л. М. Криминология : учеб. пособие / Давыденко Л. М., Мычко Н. И. – Донецк, 2005. – 176 с.

4. Быргэу М. М. Опыт системного исследования профилактики преступлений. Современное состояние проблемы/ Быргэу М. М., Литвинов А. Н. – М. : Юркнига, 2004. – 160 с.

5. Криминология. Учебник для юридических вузов / под ред проф. В. Н. Бурлакова, проф., академика В. П. Сальникова. – СПб. : Санкт-Петербургская академия МВД России, 1998. – 370 с.

6. Кримінологічний довідник ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, професора, академіка НАПрН України Бандурки О. М. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, професора Джужі О. М. і д-ра юрид. наук, професора Литвинова О. М. : довідкове видання. – Харків : Золота миля, 2013. – 412 с.

Статья посвящена анализу общей проблематики детерминации фоновых для преступности явлений, а также отдельных факторов их воспроизводства в контексте ситуации в современной Украине.

Ключевые слова: фоновые явления, преступность, причинность, факторы, детерминация.

This article analyzes the general problem of determination of the background to the phenomena of crime, as well as individual factors of reproduction in the context of the situation in present-day Ukraine.

Key words: background phenomena, crime, causation factors determination.

Стаття надійшла до редакції 08.10.2013
